

(Розповідь художника)

I

Це було шість-сім років тому, коли я жив в одному з повітів Т-ої губернії, в маєтку поміщика Белокурова, молодого чоловіка, який вставав дуже рано, ходив у підд'ювці, вечорами пив пиво і все скаржився мені, що він ніде і ні в кому не зустрічає співчуття. Він жив у саду в флігелі, а я в старому панському будинку, у величезній залі з колонами, де не було ніяких меблів, крім широкого дивана, на якому я спав, та ще стола, на якому я розкладав пасьянс. Тут завжди, навіть за тихої погоди, щось гуло в старих амосовських печах, а під час грози весь будинок дрижав і, здавалося, тріскався на частини, і було трохи страшно, особливо вночі, коли всі десять великих вікон раптом освітлювала блискавка.

Приречений долею на постійну бездіяльність, я не робив анічогісінько. Цілими годинами я дивився крізь свої вікна на небо, на птахів, на алеї, читав усе, що привозили мені з пошти, спав. Іноді я йшов з дому і до пізнього вечора блукав де-небудь.

Одного разу, повертаючись додому, я ненароком забрів до якоїсь незнайомої садиби. Сонце вже ховалося, і на квітучому житі лягли вечірні тіні. Два ряди старих, тісно посаджених дуже високих ялин стояли, як дві суцільні стіни, утворюючи похмуру, красиву алею. Я легко переліз через пліт і пішов цією алеєю, сковзаючись на глищі, яка тут на вершок вкривала землю. Було тихо, темно, і тільки високо на верхівках де-не-де тремтіло яскраве золоте світло і мінилося райдужно в тенетах павука. Дуже, до задухи, пахло хвоєю. Потім я завернув на довгу липову алею. І тут також запустіння і старість; торішнє листя сумно шелестіло під ногами, і в присмерках поміж деревами ховалися тіні. Праворуч, у старому фруктовому саду, нехотя, слабким голосом співала іволга, мабуть, теж старенька. Та ось і липи скінчилися; я пройшов повз білий будинок з терасою і мезоніном, і переді мною несподівано розгорнувся

краєвид на панський двір і на широкий став з купальнею, з юрбою зелених верб, з селом на тому березі, з високою вузькою дзвіницею, на якій горів хрест, відбиваючи в собі згасаюче сонце. На мить на мене війнуло очаруванням чогось рідного, дуже знайомого, наче я вже бачив цю саму панораму колись у дитинстві.

А біля камінних білих воріт, що вели з двору на поле, біля старовинних міцних воріт із левами, стояли дві дівчини. Одна з них, старша, тонка, бліда, дуже гарна, з цілою шапкою каштанового волосся на голові, з маленьким упертим ротом, мала суворий вираз і на мене ледве звернула увагу; друга ж, зовсім ще молоденька — їй було сімнадцять-вісімнадцять років, не більше,— теж тонка ? бліда, з великим ротом і з великими очима, здивовано глянула на мене, коли я проходив мимо, сказала щось англійською мовою і зніяковіла, і мені здалося, що їй ці два милих обличчя мені давно вже знайомі. І я повернувся додому з таким почуттям, немов бачив хороший сон.

Незабаром після цього, якось опівдні, коли я і Белокуров гуляли біля будинку, несподівано, зашелестівши по траві, в'їхала в двір коляска на ресорах, в якій сиділа одна з тих дівчат. Це була старша. Вона приїхала з підписним листом просити на погорільців. Не дивлячись на нас, вона дуже серйозно й докладно розповіла нам, скільки згоріло будинків у селі Сіянові, скільки чоловіків, жінок і дітей залишилось без притулку і що думає робити на перших порах комітет допомоги погорільцям, членом якого вона тепер була. Давши нам підписатись, вона сховала лист і одразу ж почала прощатися.

— Ви зовсім забули нас, Петре Петровичу,— сказала вона Белокурову, подаючи йому руку.— Приїжджайте, і якщо monsieur N. (вона назвала моє прізвище) захоче поглянути, як живуть шанувальники його таланту, і завітає до нас, то мама і я будемо дуже раді.

Я вклонився.

Коли вона поїхала, Петро Петрович почав розповідати. Ця дівчина, за його словами, була з доброї родини, і звали її Лідією Волчаніноюю, а маєток, в якому вона жила з матір'ю і сестрою, так само як і село на тому березі ставу, звався Шелковкою. Батько її колись посідав визначне місце в Москві і помер у чині таємного радника. Незважаючи на добрі достатки, Волчанінови жили в селі безвиїзно, літо і зиму, і Лідія була вчителькою у земській школі в себе у Шелковці і одержувала двадцять п'ять карбованців на місяць. Вона витрачала на себе тільки ці гроші і пишалася, що живе власним коштом.

— Цікава родина,— сказав Белокуров.— Може, сходимо до них коли-небудь. Вони будуть вам дуже раді.

Якось по обіді, у святковий день, ми згадали про Волчанінових і вирушили до них у Шелковку. Вони, мати й обидві дочки, були вдома. Мати, Катерина Павлівна, колись, як видно, гарна, а тепер дуже дрябла, як на свої роки, хвора на задишку, засмучена, неуважна, намагалася розважити мене розмовою про живопис. Довідавшись від дочки, що я, можливо, приїду до Шелковки, вона мимохіть пригадала два-три моїх пейзажі, які бачила на виставках у Москві, і тепер запитувала, що я хотів у них сказати. Лідія, або, як її звали вдома, Ліда, говорила більше з Белокуровим, ніж зі мною. Серйозно, не посміхаючись, вона запитувала його, чому він не служить у земстві і чому досі не був на жодних земських зборах,

— Негаразд, Петре Петровичу,— говорила вона докірливо.— Негаразд. Соромно.

— Правда, Лідо, правда,— погоджувалась мати.— Негаразд.

— Весь наш повіт перебуває в руках Балагіна,— говорила далі Ліда, звертаючись до мене.— Сам він голова управи, і всі посади в повіті роздав своїм племінникам і зятям, і робить, що хоче. Треба боротися. Молодь

повинна скласти з себе міцну партію, але ви бачите, яка в нас молодь. Соромно, Петре Петровичу!

Молодша сестра, Женя, поки говорили про земство, мовчала. Вона не брала участі в серйозних розмовах, її в родині ще не вважали за дорослу і, як маленьку, називали Місюсь, тому що в дитинстві вона звала так міс, свою гувернантку. Весь час вона дивилася на мене з цікавістю і, коли я розглядав в альбомі фотографії, пояснювала мені: "Це дядько... Це хрещений батько",— і водила пальчиком по портретах, і в той час подитячому торкалась мене своїм плечем, і я близько бачив її тендітні, нерозвинені груди, тонкі плечі, косу і худеньке тіло, туго стягнуте поясом.

Ми грали в крокет і lawn-tennis, гуляли по саду, ішли чай, потім довго вечеряли. Після величезної порожньої зали з колонами мені було якось не по собі у цьому невеликому затишному будинку, в якому не було на стінах олеографій і слугам говорили "ви", і все мені здавалося молодим і чистим, завдяки присутності Ліди і Місюсь, і все дихало порядністю. Під час вечері Ліда знов говорила з Белокуровим про земство, про Балагіна, про шкільні бібліотеки. Це була жвава, щира, впевнена дівчина, і слухати її було цікаво, хоча говорила вона багато й голосно — можливо, тому, що звикла говорити в школі. Зате мій Петро Петрович, у якого ще з часів студентства залишилася манера всяку розмову зводити на суперечку, говорив нудно, мляво і довго, з виразним бажанням здаватися розумною й передовою людиною. Жестикулюючи, він перекинув рукавом соусник, і на скатерті утворилася велика калюжа, але, крім мене, здавалося, ніхто не помітив цього.

Коли ми поверталися додому, було темно й тихо.

— Добре виховання не в тому, що ти не розіллєш соус на скатерть, а в тому, що ти не помітиш, коди це зробить хтось інший,— сказав Белокуров і зітхнув.— Так, прекрасна, інтелігентна родина. Відстав я від хороших людей, ах, як відстав! А все справи, справи! справи!

Він говорив про те, як багато доводиться працювати, коли хочеш стати зразковим сільським хазяїном. А я думав: який це важкий і ледачий хлопець! Він, коли говорив про що-небудь серйозне, то з напруженням тягнув "е-е-е-е", і працював так само, як говорив,— повільно, завжди запізнюючись, пропускаючи строки. В його діловитість я погано вірив уже через те, що листи, які я доручав йому відправляти на пошту, він цілими тижнями носив у себе в кишені.

— Найважче за все,— бурмотів він, ідучи поруч зі мною,— найважче за все те, що працюєш і ні в кого не зустрічаєш співчуття. Ніякісінького співчуття!

II

Я став бувати у Волчанінових. Звичайно я сидів на нижньому східці тераси; мене гнітило невдоволення самим собою було Шкода свого життя, яке минало так швидко й нецікаво, і я все думав про те, як добре було б вирвати з своїх грудей серце, що стало у мене важким. А в цей час на терасі говорили, чути було шелест суконь, гортали книгу. Я швидко звик до того, що вдень Ліда приймала хворих, роздавала книжки і часто ходила в село з непокритою головою, під парасолькою, а увечері голосно говорила про земство, про школи. Ця тонка, гарна, незмінно сувора дівчина з маленьким, тонко окресленим ротом кожного разу, коли починалась ділова розмова, говорила мені сухо:

— Це для вас нецікаво.

Я був їй несимпатичний. Вона не любила мене за те, що я пейзажист, і в своїх картинах не зображую народного лиха, і що я, як їй здавалося, був байдужий до того, у що вона так твердо вірила. Пригадується, коли я їхав берегом Байкалу, я зустрів дівчину-бурятку, в сорочці і в штанях з синьої даби, верхи на коні; я запитав у неї, чи не продасть вона мені свою люльку, і, поки ми говорили, вона із зневагою дивилась на моє європейське обличчя і на мій капелюх, і в одну хвилину їй набридло

говорити зі мною, вона гикнула і поскакала геть. І Ліда так само зневажала в мені чужого. Зовні вона ніяк не виявляла своєї неприхильності до мене, але я відчував її і, сидячи на нижньому східці тераси, починав дратуватися і говорити, що лікувати селян, не будучи лікарем, значить обманювати їх і що легко бути благодійником, коли маєш дві тисячі селян.

А її сестра, Місюсь, не мала ніяких турбот і провадила своє життя, марнуючи час, як я. Вставши вранці, вона одразу ж бралась за книгу і читала, сидячи на терасі в глибокому кріслі, так що ніжки її ледве торкалися землі, або ховалась із книгою в липовій алеї, або йшла за ворота в поле. Вона читала цілий день, жадібно дивлячись у книгу, і тільки з того, що погляд її іноді ставав стомленим, збентеженим і обличчя дуже блідло, можна було догадатися, як це читання втомлювало її мозок. Коли я приходив, вона, побачивши мене, трохи червоніла, залишала книжку і жваво, дивлячись мені в обличчя своїми великими очима, розповідала про те, що трапилось, наприклад, про те, що в людській загорілася сажа або що робітник піймав у ставку велику рибу. В будні вона ходила звичайно у світлій сорочечці і в темно-синій спідниці. Ми гуляли разом, рвали вишні для варення, катались у човні, і, коли вона стрибала, щоб дістати вишню, або працювала веслами, крізь широкі рукава просвічували її тонкі, тендітні руки. Або я писав етюд, а вона стояла поруч і дивилась із захопленням.

В одну з неділь, наприкінці липня, я прийшов до Волчанінових вранці, годині о дев'ятій. Я ходив по парку, тримаючись віддалік будинку, і відшукував білі гриби, яких того літа було дуже багато, і ставив коло них позначки, щоб потім підібрати їх разом із Женею. Дув теплий вітер. Я бачив, як Женя і її мати, обидві в ясних святкових сукнях, пройшли з церкви додому, і Женя притримувала від вітру капелюшок. Потім я чув, як на терасі пили чай.

Для мене, людини безтурботної, що шукала виправдання для своєї постійної бездіяльності, ці літні святкові ранки в наших садибах завжди були надзвичайно привабливі. Коли зелений сад, ще вологий від роси,

весь сяє від сонця і здається щасливим, коли біля будинку пахне резедою і олеандром, молодь тільки-но повернулася з церкви і п'є чай у саду, і коли всі так гарно вдягнені й веселі, і коли знаєш, що всі ці здорові, ситі, красиві люди весь довгий день нічого не робитимуть, то хочеться, щоб все життя було таким. І тепер я думав те ж саме і ходив по саду, готовий ходити так без діла і без мети весь день, все літо.

Прийшла Женя з кошиком; у неї був такий вираз, наче вона знала або передчувала, що зустрине мене в саду. Ми збирали гриби і говорили, і коли вона запитувала про що-небудь, то заходила наперед, щоб побачити моє обличчя.

— Учора в нас у селі сталося чудо,— сказала вона.— Крива Палажка була хвора цілий рік, ніякі лікарі й ліки не допомагали, а вчора баба пошептала, й пройшло.

— Це не має значення,— сказав я.— Не варто шукати чудес тільки біля хворих і бабів. Хіба здоров'я не чудо? А саме життя? Що незрозуміле, те і є чудо.

— А вам не страшно те, що незрозуміле?

— Ні. До явищ, яких я не розумію, я підходжу бадьоро і не підкоряюсь їм. Я вище них. Людина повинна усвідомлювати себе вище за левів, тигрів, зірок, вище за все у природі, навіть вище за те, що незрозуміле і здається чудесним, інакше вона не людина, а миша, яка всього боїться.

Женя думала, що я, як художник, знаю дуже багато і можу вірно вгадувати те, чого не знаю. Їй хотілося, щоб я ввів її в сферу вічного й прекрасного, у той вищий світ, в якому, на її думку, я був своєю людиною, і вона говорила зі мною про бога, про вічне життя, про чудесне. І я, який не припускав, що я і моя уява після смерті загинемо навіки, відповідав: "Так, люди безсмертні", "Так, нас чекає вічне життя". А вона слухала, вірила й не вимагала доказів.

Коли ми йшли до будинку, вона раптом зупинилася й сказала:

— Наша Ліда прекрасна людина. Чи не так? Я її палко Люблю і могла б кожної хвилини пожертвувати для неї життям. Але скажіть,— Женя доторкнулась до мого рукава пальцем,— скажіть, чому ви з нею все сперечаєтесь? Чому ви роздратовані?

— Тому, що вона неправа.

Женя заперечливо похитала головою, і сльози з'явилися в неї на очах.

— Як це незрозуміло! — промовила вона.

У цей час Ліда щойно повернулася звідкілясь і, стоячи біля ганку з хлистом у руках, струнка, гарна, осяяна сонцем, показувала щось робітникам. Поспішаючи і голосно розмовляючи, вона прийняла двох-трьох хворих, потім із діловим, заклопотаним виглядом ходила по кімнатах, відкриваючи то одну шафу, то другу, ходила в мезонін; її довго шукали й кликали обідати, і прийшла вона, коли ми вже з'їли суп. Усі ці подробиці я чомусь пам'ятаю й люблю, і весь цей день прекрасно пам'ятаю, хоч не сталося нічого особливого. По обіді Женя читала, лежачи в глибокому кріслі, а я сидів на нижньому східці тераси. Ми мовчали. Усе небо затягло хмарами, і став накрапати рідкий, дрібний дощ. Було жарко, вітер давно вже стих, і здавалось, що цей день ніколи не закінчиться. До нас на терасу вийшла Катерина Павлівна, заспана, з віялом.

— О, мама,— сказала Женя, цілуючи її руку,— тобі шкідливо спати вдень.

Вони обожнювали одна одну. Коли одна йшла в сад, то друга вже стояла на терасі і, дивлячись на дерева, гукала: "Ау, Женю!" або: "Мамусю, де ти?" Вони завжди разом молилися, й обидві однаково вірили, і добре розуміли одна одну, навіть коли мовчали. І до людей вони

ставились однаково. Катерина Павлівна так само скоро звикла і прив'язалась до мене, і коли я не з'являвся два-три дні, присилала довідатись, чи здоровий я. На мої етюди вона дивилася теж із захопленням, і з такою ж балакучістю і так само одверто, як Місюсь, розповідала мені, що сталося, і часто звіряла мені свої домашні таємниці.

Вона благоговіла перед своєю старшою дочкою. Ліда ніколи не підлещувалась, говорила тільки про серйозне; вона жила своїм особливим життям і для матері і для сестри була такою ж священною, трохи загадковою особою, як для матросів адмірал, який все сидить у себе в каюті.

— Наша Ліда прекрасна людина,— говорила часто мати.— Чи не так?

І тепер, поки накрапав дощ, ми говорили про Ліду.

— Вона прекрасна людина,— сказала мати і додала півголосом, тоном змовниці, злякано оглядаючись:— Таких удень з вогнем пошукати, хоча, знаєте, я починаю трошки хвилюватися. Школа, аптечки, книжки — все це добре, але навіщо крайності? Адже їй уже двадцять четвертий рік, пора про себе серйозно подумати. Отак за книжками й аптечками і не побачиш, як життя збіжить... Заміж треба.

Женя, бліда від читання, із зім'ятою зачіскою, підвела голову і сказала ніби про себе, дивлячись на матір:

— Мамусю, все залежить від волі божої!

І знову поринула в читання.

Прийшов Белокуров у піддъовці й у вишитій сорочці. Ми грали в крокет і lawn-tennis, потім, коли стемніло, довго вечеряли, і Ліда знову говорила про школи і про Балагіна, який прибрав до своїх рук цілий повіт. Йдучи цього вечора від Волчанінових, я виносив враження довгого-

довгого, марного дня з сумним усвідомленням, що все кінчається на цьому світі, яке б воно не було довге. Нас до воріт проводжала Женя, і від того, може, що вона була зі мною цілий день з ранку до вечора, я відчув, що без неї мені немовби скучно і що вся ця славна родина близька мені; і вперше за все літо мені захотілось малювати.

— Скажіть, чому ви живете так нудно, так не колоритно? — запитав я в Белокурова, йдучи з ним додому.— Моє життя нудне, важке, одноманітне, бо я художник, я дивна людина, я засмиканий з юних днів заздрістю, невдоволенням із себе, невірою в свою справу, я завжди бідний, я бурлака, але ви ж, ви, здорова, нормальна людина, поміщик, пан,— чому ви живете так нецікаво, так мало берете від життя? Чому, наприклад, ви досі не закохалися в Ліду чи Женю?

— Ви забуваєте, що я кохаю іншу жінку,— відповів Белокуров.

Це він говорив про свою подругу, Любов Іванівну, яка йшла з ним разом у флігелі. Я щодня бачив, як ця дама, Дуже повна, пухла, поважна, схожа на відгодовану гуску, гуляла по саду в російському костюмі з намистом, завжди під парасолькою, і слуги раз у раз запрошували її або їсти, або чай пити. Років три тому вона найняла один з флігелів під дачу та так і лишилася жити в Белокурова, очевидно, назавжди. Вона була старша від нього років на десять і міцно тримала його в руках, так що, відлучаючись з дому, він повинен був питатися у неї дозволу. Вона часто ридала чоловічим голосом, і тоді я посилав сказати їй, якщо вона не перестане, то я залишу квартиру; і вона втихала.

Коли ми прийшли додому, Белокуров сів на диван і нахмурився в роздумі, а я почав ходити по залі, відчуваючи тихе хвилювання, неначе закоханий. Мені хотілось говорити про Волчанінових.

— Ліда може покохати тільки земця, захопленого так само, як вона, лікарнями і школами,— сказав я.— О, заради такої дівчини можна не

тільки стати земцем, але навіть стоптати, як у казці, залізні черевики. А Місюсь? Яка чарівна ця Місюсь?

Белокуров довго, розтягаючи "е-е-е-е...", заговорив про хворобу віку — песимізм. Говорив він упевнено і таким тоном, ніби я сперечався з ним. Сотні верст пустельного, одноманітного, вигорілого степу не можуть нагнати такої нудьги, як одна людина, коли вона сидить, говорить і невідомо, коли вона піде.

— Справа не в песимізмі і не в оптимізмі,— сказав я роздратовано,— а в тому, що у дев'яноста дев'яти з сотні нема розуму.

Белокуров прийняв це як натяк, образився й пішов.

III

— У Малозьомові гостює князь, тобі кланяється,— говорила Ліда матері, повернувшись звідкілясь і скидаючи рукавички.— Розповідав багато цікавого... Обіцяв знову порушити в губернському зібранні питання про медичний пункт в Малозьомові, але говорить: мало надії.— І, повернувшись до мене, вона сказала: — Вибачте, я все забуваю, що для вас це не може бути цікавим.

Я відчув роздратування.

— Чому ж нецікаво? — запитав я і знизав плечима.— Ви не бажаєте знати мою думку, але я запевняю вас, що це питання мене дуже цікавить.

— Справді?

— Так. На мою думку, медичний пункт у Малозьомові зовсім не потрібний.

Моє роздратування передалося і їй, вона подивилася на мене, примруживши очі, і запитала:

— Що ж потрібне? Пейзажі?

— І пейзажі не потрібні. Нічого там не потрібно.

Вона скинула рукавички і розгорнула газету, яку щойно привезла з пошти; через хвилину вона сказала тихо, очевидно, стримуючи себе:

— Минулого тижня померла від пологів Анна, а коли б поблизу був медичний пункт, то вона залишилася б жива. І пани пейзажисти, мені здається, повинні б мати якісь переконання щодо цього.

— Я маю щодо цього дуже певне переконання, запевняю вас,— відповів я, а вона закрилась від мене газетою, наче не бажаючи слухати.
— На мою думку, медичні пункти, школи, бібліотечки, аптечки за існуючих умов служать тільки поневоленню. Народ обплутаний ланцюгом великим, і ви не рубаєте цього ланцюга, а лише додаєте нові кільця,— ось вам моє переконання.

Вона підвела на мене очі й глузливо посміхнулася, а я говорив далі, намагаючись з'ясувати свою головну думку:

— Не те важливо, що Анна померла від пологів, а те, що всі ці Анни, Маври, Пелагеї з рання до смеркання гнуть спину, хворіють від непосильної праці, ціле життя тремтять за голодних і хворих дітей, ціле життя бояться смерті і хвороб, ціле життя лікуються, рано марніють, рано старіють і помирають у бруді і в смороді; їхні діти, підростаючи, починають ту саму музику, і так минають сотні років, і мільярди людей живуть гірше від тварин — тільки заради шматка хліба, відчуваючи постійний страх. Увесь жах їхнього становища в тому, що їм ніколи про душу подумати, ніколи згадати про свій образ і подобу; голод, холод, тваринний страх, сила-силенна праці, ніби снігові обвали, загородили їм

всі шляхи до духовної діяльності, якраз до того самого, що відрізняє людину від тварини і становить єдине, заради чого варто жити. Ви приходите до них на допомогу з лікарнями і школами, але цим не звільняєте їх від пут, а, навпаки, ще більше поневолюєте, бо, вносячи в їхнє життя нові забобони, ви збільшуєте число їхніх вимог, не кажучи вже про те, що за мушки і за книжки вони повинні платити земству і, виходить, дужче гнути спину.

— Я сперечатися з вами не буду,— сказала Ліда, опускаючи газету.— Я вже це чула. Скажу вам тільки одне: не можна сидіти склавши руки. Щоправда, ми не рятуємо людство і, може, багато де в чому помиляємося, але ми робимо те, що можемо, і — наша правда. Найвище і найсвятіше завдання культурної людини — це служити ближнім, і ми намагаємося служити, як уміємо. Вам не подобається, але всім не догодиш.

— Правда, Лідо, правда,— сказала мати.

У присутності Ліди вона завжди ніяковіла і, розмовляючи, з тривогою поглядала на неї, побоюючись сказати щось зайве чи недоречне; і ніколи вона не заперечувала їй, а завжди погоджувалась: "Правда, Лідо, правда".

— Мужицька грамотність, книжки з жалюгідними напучуваннями й примовками і медичні пункти не можуть зменшити ні нещастя, ні смертності, так само як світло з ваших вікон не може освітити цього величезного саду,— сказав я.— Ви не даєте нічого, ви своїм втручанням у життя цих людей створюєте лише нові потреби, новий привід для праці.

— Ах, боже мій, але треба ж робити що-небудь! — сказала Ліда з досадою, і з її тону було помітно, що мої міркування вона вважає нікчемними й зневажає їх.

— Треба визволити людей від тяжкої фізичної праці,— сказав я.— Треба полегшити їхнє ярмо, дати їм перепочинок, щоб вони не все своє життя проводили біля печей, ночов і в полі, але мали б також час подумати про душу, про бога, могли б ширше виявити свої духовні здібності. Покликання кожної людини в духовній діяльності — у постійному шуканні правди й сенсу життя. Зробіть же для них непотрібною грубу, тваринну працю, дайте їм відчути себе на волі і тоді побачите, яке, по суті, глузування ці книжки й аптечки. Якщо людина усвідомлює своє справжнє покликання, то задовольнити її можуть тільки релігія, науки, мистецтва, а не ці дрібниці.

— Визволити від праці! — посміхнулась Ліда.— Хіба це можливо?

— Так. Візьміть на себе частину їхньої праці. Коли б усі ми, міські і сільські жителі, усі без винятку, погодилися поділити поміж собою працю, яка витрачається взагалі людством на задоволення фізичних потреб, то на кожного з нас, може, припало б не більше двох-трьох годин на день. Уявіть, що всі ми, багаті й бідні, працюємо тільки три години на день, а решта часу в нас вільна. І уявіть до того ж, що ми, щоб ще менше залежати від свого тіла й менше працювати, винаходимо машини, які замінюють працю, ми намагаємось скоротити кількість наших потреб до мінімуму. Ми загартовуємо себе, наших дітей, щоб вони не боялись голоду, холоду і ми не тремтіли б завжди за їхнє здоров'я, як тремтять Анна, Мавра й Пелагея. Уявіть, що ми не лікуємось, не тримаємо аптек, тютюнових фабрик, гуралень,— скільки вільного часу в нас лишається, кінець кінцем! Всі ми спільно віддаємо цей надмір часу наукам і мистецтвам. Як іноді селяни миром лагодять шлях, так і всі ми спільно, миром, шукали б правди й сенсу життя, і — я певний у цьому — правду було б відкрито дуже швидко, людина позбавилася б цього постійного, нестерпного, гнітючого страху смерті і навіть самої смерті.

— Проте ви суперечите собі,— сказала Ліда.— Ви кажете — наука, наука, а самі заперечуєте письменність.

— Письменність, коли людина має можливість читати тільки вивіски на шинках та зрідка книжки, яких не розуміє,— така письменність тримається вже з часів Рюрика, гоголівський Петрушка давно вже читає, а тим часом село, яке було при Рюрику, таке й залишається до цього часу. Не письменність потрібна, а воля для широкого вияву духовних здібностей. Потрібні не школи, а університети.

— Ви й медицину відкидаєте.

— Так. Вона була б потрібна тільки для вивчення хвороб як явищ природи, а не лікування їх. Якщо вже лікувати, то не хвороби, а причини їх. Усуньте головну причину — фізичну працю, і тоді не буде хвороб. Не визнаю я науки, яка лікує,— говорив я збуджено.— Науки й мистецтва, якщо вони справжні, прагнуть не до тимчасової, не до поодинокі цілі, а до вічного й загального,— вони шукають правди й сенсу життя, шукають бога, душу, а коли їх приєднують до вимог і злоби дня, до аптечок і бібліотечок, то вони тільки ускладнюють, захаращують життя. У нас багато медиків, фармацевтів, юристів, стало багато письменних, але зовсім немає біологів, математиків, філософів, поетів. Увесь розум, уся душевна енергія пішла на задоволення тимчасових, поточних потреб... У вчених, письменників і художників кипить робота, з їхньої милості вигоди життя зростають з кожним днем, вимоги тіла помножуються, тим часом до правди ще далеко, і людина, як і раніше, залишається найбільш хижою і найбільш неохайною твариною, і все схиляється до того, щоб людство у своїй більшості виродилось і втратило назавжди будь-яку життєздатність. За таких умов життя художника не має сенсу, і чим він талановитіший, тим дивніша й незрозуміліша його роль, бо стає зрозуміло, що він працює на забавку хижої неохайної тварини, підтримуючи існуючий лад. І я не хочу працювати і не буду... Нічого не треба, нехай земля казна-де подінеться.

— Місюська, вийди,— сказала Ліда сестрі, очевидно, вважаючи мої слова шкідливими для такої молоді дівчини.

Женя із сумом подивилась на сестру й на матір і вийшла,

— Подібні милі речі говорять звичайно, коли хочуть виправдати свою байдужість,— сказала Ліда.— Відкидати лікарні й школи легше, ніж лікувати й вчити.

— Правда, Лідо, правда,— погодилась мати.

— Ви погрожуєте, що не будете працювати,— продовжувала Ліда.— Очевидно, ви високо цінуєте ваші роботи. Облишмо ж сперечатися, ми ніколи не порозуміємось, тому що найнедовершенішу з усіх бібліотечок і аптечок, про які щойно ви відгукнулись так зневажливо, я ставлю над усі пейзажі на світі.— І одразу ж, звернувшись до матері, вона заговорила зовсім іншим тоном: — Князь дуже схуд і сильно змінився з того часу, як був у нас. Його посилають у Віші.

Вона розповідала матері про князя, щоб не говорити зі мною. Обличчя її палало, і, щоб приховати своє хвилювання, вона низько, наче короткозора, нахилилася до столу й удавала, що читає газету. Моя присутність була неприємна. Я попрощався і пішов додому.

IV

Надворі було тихо; село по той бік ставка вже спало, не було видно жодного вогника, і тільки на ставку ледве жевріли бліді відблиски зірок. Біля воріт із левами стояла Женя, непорушно, чекаючи мене, щоб провести.

— У селі всі сплять,— сказав я їй, намагаючись роздивитись у темряві її обличчя, і побачив звернуті на мене темні печальні очі.— І шинкар, і конокради спокійно сплять, а ми, пристойні люди, дратуємо один одного і сперечаємось.

Була сумна серпнева піч,— сумна, тому що вже пахло осінню; вкритий багряною хмаркою, сховався місяць і ледь-ледь освітлював шлях і обабіч нього темні озимі ниви. Часто надали зірки. Женя йшла поряд зі мною

шляхом і старалась не дивитися на небо, щоб не бачити зірок, які падали і чомусь лякали її.

— Мені здається, правда ваша,— сказала вона, тремтячи від нічної вогкості,— Коли б люди, усі гуртом, могли віддаватися духовній діяльності, то вони скоро дізналися б про все.

— Звичайно. Ми вищі істоти, і коли б насправді ми усвідомили всю силу людського генія і жили б тільки для вищої мети, то, кінець кінцем, ми стали б як боги. Ллє цього ніколи не буде,— людство виродиться, і від генія не лишиться й сліду.

Коли не стало видно воріт, Женя зупинилась і квапливо потиснула мені руку.

— На добраніч,— промовила вона, тремтячи; плечі її покривала тільки сорочечка, і вона зіщулилась від холоду.— Приходьте завтра.

Мені стало моторошно від думки, що я залишуся сам, роздратований, невдоволений з себе і з людей; і я сам уже намагався не дивитися на зірки, що падали.

— Побудьте зі мною ще хвилину,— сказав я.— Прошу вас.

Я кохав Женю. Мабуть, кохав її за те, що вона зустрічала й проводжала мене, за те, що дивилася на мене ніжно і з захопленням. Які зворушливо прекрасні були її бліде обличчя, тонка шия, тонкі руки, її кволість, марнування часу, її книги. А розум? Я підозрював у ній неабиякий розум, мене захоплювала широчінь її поглядів, можливо, тому що вона мислила інакше, ніж сувора, гарна Ліда, яка не любила мене. Я подобався Жені як художник, я переміг її серце своїм талантом, і мені страшенно хотілося малювати лише для неї, і я мріяв про неї, як про свою маленьку королеву, яка разом зі мною володітиме цими деревами,

нивами, туманом, зорею, цією природою, чудесною, чарівною, але серед якої я досі почував себе безнадійно самотнім і непотрібним.

— Залиштеся ще на хвилину,— попросив я.— Благаю вас.

Я зняв з себе пальто й прикрив її змерзлі плечі; вона, боячись видатися у чоловічому пальті смішною й негарною, засміялася й скинула його, і в цей час я обійняв її і став цілувати її обличчя, плечі, руки.

— До завтра! — прошепотіла вона і обережно, ніби боячись, порушити нічну тишу, обняла мене.— Ми не маємо таємниць одна від одної, я повинна зараз же розповісти все мамі й сестрі... Це так страшно! Мама нічого, мама любить вас, але Ліда!

Вона побігла до воріт.

— Прощайте! — крикнула вона.

І потім хвилин зо дві я чув, як вона бігла. Мені не хотілося додому, та й нічого було йти туди. Я постояв трохи у роздумі і тихо побрів назад, щоб ще глянути на будинок, у якому вона жила, милий, наївний, старий будинок, який, здавалося, вікнами свого мезоніна дивився на мене, як очима, й розумів усе. Я пройшов мимо тераси, сів на лаві біля майданчика для lawn-tennis у темряві, під старим в'язом, і звідси дивився на будинок. У вікнах мезоніна, в якому жила Місюсь, спалахнуло яскраве світло, потім спокійно-зелене — це лампу накрыли абажуром. Зарухалися тіні... Я був сповнений ніжності, тиші й вдовolenня з себе, вдовolenня, що зумів захопитися й покохати, і в той же час я відчував незручність від думки, що в цей же час, за кілька кроків від мене, в одній з кімнат цього будинку живе Ліда, яка не любить, може, навіть ненавидить мене. Я сидів і все чекав, чи не вийде Женя, прислухався, і мені здавалося, наче в мезоніні розмовляють.

Минуло близько години. Зелений вогонь погас, і не стало видно тіней. Місяць уже високо стояв над будинком і освітлював сонний сад, доріжки; жоржини й троянди в квітнику перед будинком було виразно видно й здавалося, що всі вони одного кольору. Ставало дуже холодно. Я вийшов із саду, підібрав на шляху своє пальто і не поспішаючи побрів додому.

Коли на другий день по обіді я прийшов до Волчанінових, скляні двері у сад були відкриті навстіж. Я посидів на терасі, чекаючи, що от-от за квітником на майданчику чи на одній з алей з'явиться Женя або долине її голос з кімнат; потім я пройшов до вітальні, їдальні. Не було ні душі. З їдальні я перейшов довгим коридором у передпокій, потім назад. Тут у коридорі було кілька дверей, і за одними з них лунав голос Лідії:

— Яюсь Вороні... бог...— говорила вона голосно й протяжно, мабуть, диктуючи.— Бог послав був грудку сиру... Вороні... яюсь... Хто там? — спитала вона, почувши мої кроки.

— Це я.

— А! Вибачайте, я не можу зараз вийти до вас, я зайнята з Дашею.

— Катерина. Павлівна в саду?

— Ні, вона з сестрою поїхала сьогодні вранці до тітки, в Пензенську губернію. А зимою, мабуть, вони поїдуть за кордон...— додала вона, помовчавши.— Вороні... яюсь... бо-ог послав був грудку сиру... Написала?

Я вийшов у передпокій і, ні про що не думаючи, стояв і дивився на ставок і на село, а до мене долинали:

— Грудку сиру... Вороні яюсь бог послав був грудку сиру...

І я пішов з садиби тим самим шляхом, яким прийшов сюди вперше, тільки навпаки: спочатку з двору в сад, мимо будинку, потім липовою

алеєю... Тут догнав мене хлопчисько й подав записку: "Я розповіла все сестрі, і вона вимагає, щоб я розлучилася з вами,— прочитав я.— Я не змогла б зробити їй прикрість, не послухавши її. Бог дасть вам щастя, простіть мене. Коли б ви знали, як я і мама гірко плачемо!"

Потім темна ялинова алея, повалений пліт... На тому полі, де тоді цвіло жито й кричали перепели, тепер бродили корови й спутані коні. Де-не-де на пагорках яскраво зеленіла озимина. Тверезий, будній настрій опанував мене, і мені стало соромно за все, що я говорив у Волчанінових, і, як і раніше, стало нудно жити. Прийшовши додому, я склав речі і увечері виїхав до Петербурга.

Більше я вже не бачив Волчанінових. Якось недавно, їдучи до Криму, я зустрів у вагоні Белокурова. Він, як і раніше, був у піддъовці й у вишитій сорочці і, коли я запитав його про здоров'я, відповів: "Вашими молитвами". Ми розговорилися. Маєток свій він продав і купив інший, менший, на ім'я Любові Іванівни. Про Волчанінових розповів він небагато. Ліда, за його словами, жила, як і раніше, в Шелковці і вчила в школі дітей; мало-помалу їй пощастило зібрати навколо себе гурток симпатичних їй людей, які утворили собі міцну партію і на останніх земських виборах "провалили" Балагіна, який тримав до того часу в своїх руках увесь повіт. Про Женю ж Белокуров повідомив тільки, що вона не йшла вдома і була невідомо де.

Я вже починаю забувати про будинок з мезоніном і лише зрідка, коли пишу або читаю, раптом ні з того ні з сього пригадується мені то зелене світло у вікні, то звук моїх кроків, що лунав у полі вночі, коли я, закоханий, повертався додому і потирив руки від холоду. А ще рідше, у хвилини, коли мене гнітить самотність і мені сумно, я згадую невиразно, і поступово мені чомусь починає здаватися, що про мене теж згадують, мене чекають і що ми зустрінемося...

Місюсь, де ти?

